

Andrzej S. Jadwiszczak

Robert Klimek

Teresa Kosińska

Warmia znana i nieznana

Ługwałd, Spręcowo, Sętal, Nowe Włóki, Plutki, Gradki,
Tuławki, Gady, Frączki, Studzianka, Derc,
Barczewko, Maruny

**Andrzej S. Jadwiszczak
Robert Klimek
Teresa Kosińska**

Warmia znana i nieznana

**Ługwałd, Spręcowo, Sętal, Nowe Włóki, Plutki, Gradki, Tuławki, Gady,
Frączki, Studzianka, Derc, Barczewko, Maruny**

Gady 2011

fot. Andrzej S. Jadwiszczak

Redakcja techniczna: Joanna Biedrzyńska

Copyright © Stowarzyszenie Nasze Gady, Gady 2011

Współfinansowano z Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013.

ISBN 978-83-926764-9-2

Wydawca: Stowarzyszenie Nasze Gady, Gady 14a, 11-001 Dywity
www.naszegady.pl

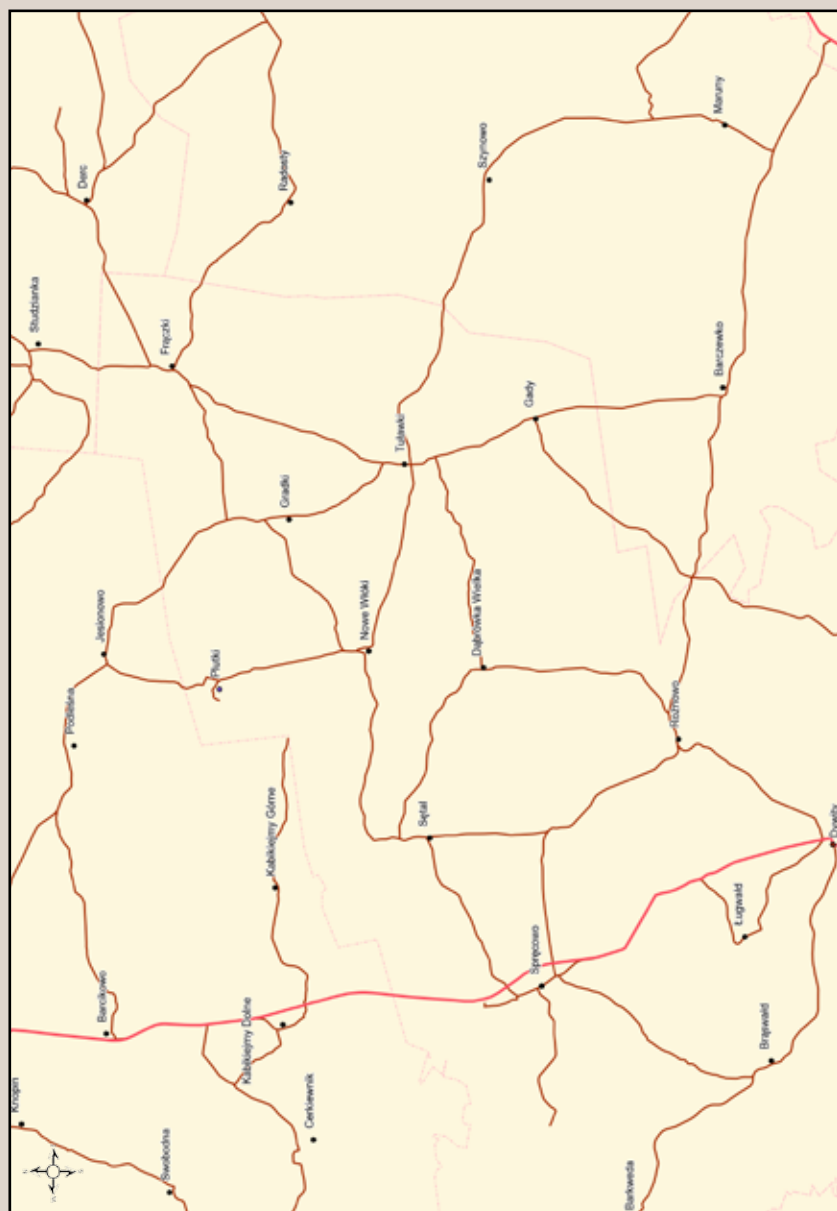
Skład: Wydawnictwo Mantis, ul. Słowicza 11, 11-041 Olsztyn

Druk i oprawa: Drukarnia Gutgraf, Olsztyn

Nakład: 1000 egz.

Spis treści

Wstęp	5
Dzieje dawnych Prusów na obrzeżach ziemi Gunelauke i Głotowia	7
Ługwałd	17
Spręcowo	21
Sętal	25
Nowe Włóki	29
Plutki	33
Gradki	35
Tuławki	39
Gady	43
Frączki	47
Studzianka	51
Derc	55
Barczewko	59
Maruny	63
Piśmiennictwo	64

Wstęp

Wszechobecnie panujący pośpiech – cecha naszej współczesnej cywilizacji, sprawia że przemykamy się samochodami pomiędzy pracą, domem i hipermarketem, a wiadomości o świecie czerpiemy głównie z telewizji i internetu. Nawet wybierając się na wypoczynek, usprawiedliwiamy się brakiem czasu i z katalogów firm turystycznych wybieramy gotowe oferty, najczęściej zagraniczne – skuszeni błękitem przyhotelowych basenów i piaszczystymi plażami.

W tym przewodniku proponujemy Państwu inny rodzaj wypoczynku i poznawania świata, być może wymaga on od nas większego wysiłku, ale w zamian dostarczy nam niezapomnianych wrażeń.

Warmia – przepiękna kraina położona w urozmaiconym polodowcowym krajobrazie, tak często niefrasobliwie łączona z Mazurami przez większość Polaków. Malownicze wsie, często ze starą zabudową, przydrożne kapliczki i tajemnicze pruskie grodziska skrywają wielusetletnią historię tej krainy. Wystarczy wyciągnąć rękę by czerpać z tej skarbnicy naszej historii. Na przestrzeni wieków Warmię zamieszkiwały różne ludy,

ścierały się tu różne interesy narodowe. Krainę tę pustoszyły zarazy, wojny i najazdy. Płonęły całe miasta i wsie, które potem z uporem odbudowywano. Okres ostatniej wojny oraz pierwsze lata powojenne były również dramatyczne dla mieszkańców Warmii. O wydarzeniach tych mogą nam opowiedzieć żyjący jeszcze świadkowie tamtych dni.

Zebrany przez autorów opracowania materiał jest zbyt obszerny, by w całości zmieścić go w tym przewodniku. Podajemy tylko punkty, od których można rozpocząć własne poszukiwania, do czego wszystkich Czytelników gorąco zachęcamy. Jednocześnie zapraszamy Państwa do dalszego dzielenia się z nami wiadomościami na temat opisanych miejscowości oraz do współredagowania przewodnika w wersji internetowej. Ciekawe informacje prosimy wysyłać na adres naszegady@o2.pl. Będą one umieszczane na stronie internetowej przewodnika, do której link znajduje się na www.naszegady.pl.

Za pomoc w gromadzeniu materiałów do publikacji autorzy gorąco dziękują: Annie Girka i Anieli Girka ze Studzianki, Janinie Strzeleckiej i Genowefie Dreźniak z Derca, Hildegardzie Zelman z Frączek, Marii Kozioł z Tuławek, Krystynie Maćkowiak z Nowych Włók, Dorocie Gol z Sętala, Zbigniewowi Glezman z Ługwałdu, Joannie Skórze ze Spręcowa i Urszuli Ignasiewicz z Gradek.

Festyn archeologiczny w Gadach

Łosiara w Sętalu – powrót do tradycji

Dzieje dawnych Prusów na obrzeżach ziemi Gunelauke i Głotowia

Interesujący nas obszar znajdował się w przeszłości na pograniczu pruskich plemion. Prusowie nie stosowali granic linearnych. Ich terytoria osadnicze były ograniczone szerokimi na kilka lub kilkanaście kilometrów pasami lasów, które stanowiły pograniczne tereny plemienne. Tego typu lasy rosły na gorszej gatunkowo glebie. W miejscach, gdzie znajdowały się pruskie pola osadnicze, ziemia była bardziej żyzna, niż w przygranicznych lasach. Takie pogranicza były trudne do przebycia. Obszary puszczańskie były naszpikowane moczarami i jeziorami. W miejscach, gdzie istniała możliwość przedostania się wroga, czekały niespodzianki, jak: zasieki, wały podłużne i gródki strażnicze. Analizowany przez nas teren, w czasach wczesnośredniowiecznych, znajdował się na obrzeżach osadniczych trzech plemion: Galindii, Pogezanii i Barcji. Każde z nich dzieliło się na mniejsze obszary, które posiadały pewną autonomię i nazwane były z języka łacińskiego terra, czyli ziemie. Taką ziemią galindzką, która występuje na opisywanym przez nas terenie była terra Gunelauke. Do obecnych czasów jej dawną świetność oddają grodziska, jakie możemy podziwiać w okolicy Barczewka, gdzie znajdowało się jej centrum. Północno-zachodnią rubież osadniczą ziemi Gunelauke wyznaczały wsie: Gady i Tuławki. Na podstawie historycznych zapisów nazw miejscowości, które w chwili lokacji zawierały człon „las” – walt, wald, jak i biorąc pod uwagę brak stwierdzonego osadnictwa z okresu wczesnośredniowiecznego na poszczególnych obszarach, możemy przeprowadzić przypuszczalną granicę między Galindią i Pogezanią.

Wyznaczała ją linia lasu przebiegająca przez Brąswałd (Brunswald 1363), Ługwałd (Hegenwald 1363), Różnowo, Dąbrówkę Wielką, Nowe Włóki i Gradki. Na uwagę zasługuje nazwa wsi Gradki, która zapisana została w akcie lokacyjnym z 1366 r. jako Grauden, co w języku pruskim oznaczało puszcę (Grawden). Dalej las ciągnął się przez obszar obecnych Frączek, gdzie znajdowała się rubież ziemi Gunelauke i Tłokowe. Ziemia Tłokowe stanowiła południowo-zachodnie obrzeże Barcji. W skład wschodniej części Pogezanii wchodziła ziemia Glottowia. Już w 1313 r. odnotowany został zamek – castrum Glottouiense, który prawdopodobnie był usytuowany w Głotowie. Do naszych czasów pozostało pięć wczesnośredniowiecznych grodzisk otaczających Jezioro Limajno. Kolejne znajdowały się w Kabikiejmach Górnych i Sętału. Przepuszczalnie w zasięgu Glottowii były również okolice dzisiejszych wsi: Spręcowa, Rozgit i Pistek.

Grodziska pruskie

Na obszarze Terra Gunelauke znajdowały się liczne grody Prusów, których relikty zachowały się do naszych czasów. W przeszłości były to warownie, które położone były w miejscach z natury obronnych. Zabezpieczały je urwiste skarpy wąwozów, wody i inne przeszkody terenowe. Grody zbudowane były na wzgórzach, które wieńczono wysokimi wałami drewniano-ziemnymi. Prawdopodobnie posiadały one drewniane flanki. U podnóża wałów znajdował się ostrokół, będący pasem sterczących zaostorzonych kołków, nachylonych pod kątem 45°. Drewniane części warowni pokrywała warstwa gliny, co miało uniemożliwić podpalenie przez wroga

Grodzisko w Barczewku

podczas oblężenia. Centrum ziemi Gunelauke znajdowało się w okolicy Barczewka, na którego terenie administracyjnym są trzy grodziska. Kolejne, czwarte istnieje w pobliskich Marunach. Największa z warowni położona jest w odległości ok. 700 m na południe od Barczewka. Prawdopodobnie ulokowana była pierwotnie w pobliżu północnego brzegu Jeziora Wadąg, którego poziom od czasów średniowiecznych nieco się obniżył. Od wschodu dostęp do grodu zabezpieczała rzeczka Orzechówka, która płynie w głębokim jarze. Od północy znajdują się reliktów przekopanej suchej fosy o szerokości ok. 8 m, która czytelna jest do dnia dzisiejszego. Brama wjazdowa ulokowana była w zachodniej części założenia obronnego, gdzie do obecnych czasów widoczne jest obniżenie wałów. Obszar grodziska wynosi ok. 2 ha. Przypuszczalnie w tym miejscu funkcjonował gród pruski, na którego miejscu założono w 1325 r. miasto Wartberg, co dosłownie można przetłumaczyć jako „wartownia na wzgórzu”. W stosunku do grodziska w przedwojennej literaturze niemieckiej używano nazwy: „Altstadt” oraz „Stare Miasto”. Na jego powierzchni można znaleźć fragmenty cegieł i ceramikę siwego koloru, toczoną na kole garncarskim. Widoczna jest ponadto ceramika ręcznie lepiona, co może sugerować, że gród istniał już w czasach plemiennych. Drugi z obiektów położony jest w zakolu rzeki Pisy, w odległości ok. 1,5 km na wschód od Barczewka. W niemieckiej literaturze często używano wobec niego określenia Wachthugel. Użytkowany był we wczesnym średniowieczu i w okresie krzyżackim. W średniowieczu znajdowała się tutaj strażnica chroniąca przeprawy rzecznej. Prawdopodobnie została zniszczona podczas najazdu Litwinów w 1354 r. W 1926 r. na grodzisku wybudowano dom mieszkalny, który przetrwał do naszych czasów. Podczas badań ratowniczych prowadzonych w 1929 r., C. Engel znalazł między innymi wczesnośredniowieczną formę odlewniczą do srebrnych wyrobów. W 1947 r. obiekt był inwentaryzowany przez J. Antoniewicza, który w pobliżu gródka zlokalizował osadę wczesnośredniowieczną. Kolejne z grodzisk położone jest w odległości 1,5 km na zachód od Barczewka. Jest to przypuszczalnie wczesnośredniowieczne założenie obronne, które usytuowane jest w niewielkim sosnowym zagajniku nad Jeziorą Wadąg. Od wschodu dostęp do niego ograniczał parów, zaś od zachodu dawna zatoka jeziora. Majdan grodziska jest położony na planie elipsy, której wymiary wynoszą 60 x 35 m i jest wydłużony na osi północ – południe. Kształt majdanu jest w formie niecki, której głębokość względem korony wału grodziska wynosi około 0,5 m. Grodzisko

Grodzisko w Kabikiejmach Górnych, na północ od Sętala

w Marunach znajduje się w lesie, w odległości ok. 2 km na północ od wsi. Stanowisko pochodzi z okresu wczesnego średniowiecza. Całość założenia obronnego położona jest na półwyspie, który otoczony jest z trzech stron przez leśne mokradła rzeczki Maruny. Od zachodu grodzisko odcina wał zaporowy i sucha fosa. Majdan o wymiarach 55 x 8,5 m otoczony jest wałami. Centralna część ma formę głębokiej na ok. 4 m niecki. Wały obiektu sięgają na zewnątrz ok. 10 m wysokości. Całość założenia obronnego wydłużona jest na ośi wschód – zachód.

Kolejne grodzisko przypuszczalnie znajdowało się już na obszarze Pogezanii, w pobliżu Sętala. Znajduje się ono nad południowym, stromym brzegiem strumienia Dratwy (dopływ Łyny), w odległości 1,5 km na północny zachód od wsi. Obiekt posiada kształt nieregularnego owalu o wymiarach 38 x 22 m i wysokości 7 m od strony północnej. Użytkowany był w okresie wczesnego średniowiecza. Według przeprowadzonych na pobliskiej osadzie badań archeologicznych największe nasilenie osadnictwa w Sętalu miało miejsce w XI w. W późniejszych wiekach ten ośrodek nie odgrywał już większej roli. W odległości 500 m na północny wschód znajduje się następne grodzisko, które administracyjnie przynależy do Kabikiejm Górnych. Jak wykazały badania, obydwie grody funkcjonowały w tym samym okresie, najwyraźniej współpracując ze sobą.

Wały podłużne

Terytoria pruskie na obrzeżach osadniczych były ochraniane przez wały podłużne i przesieki. Wały posiadały drewnianą konstrukcję, obsypaną

ziemią. Były one zazwyczaj budowane na skraju osadnictwa, między naturalnymi przeszkodami, np. jeziorami, bagnami, w miejscach gdzie mógł się przedostać nieprzyjaciół. Często były one poprzedzone przesieką, czyli pasem ściętych drzew ułożonych koronami w stronę spodziewanego ataku. Całość przesieki była dodatkowo poprzęplatana gałęziami i posadzonymi na jej obszarze krzewami, co miało w znaczący sposób utrudnić przedostanie się wrogowi. Przez ten czas można było zorganizować obronę lub ukryć się z dobytkiem. Nieprzyjaciół jednocześnie był nękany zza wału przez obrońców podczas przedostawiania się przez przesiekę. Ziemia Gunelauke także posiadała umocnienia liniowe, chociaż trudno jest jednoznacznie stwierdzić, czy zostały wzniesione one przez Galindów, czy też pochodzą już z okresu krzyżackiego. Nie jest wykluczone, że niektóre z wałów były usypane przez Prusów i później zostały zaadoptowane na potrzeby militarne przez osadników dominium warmińskiego w XIV w. dla ochrony przed najazdami Litwinów.

W tej okolicy występowały dwa tego typu stanowiska: jedno na zachód od Barczewka i drugie na południe od Pistek. Obydwa obiekty były nazwane przez okolicznych mieszkańców „Szwedzkimi wałami”, chociaż z walkami prowadzonymi w czasie Potopu nie miały nic wspólnego. Wał podłużny w Pistkach znajdował się w odległości około 700 m na południe od majątku. Długość obiektu wynosiła około 80 m, wysokość wahała się w granicach 0,5–1 m, zaś szerokość podstawy dochodziła do 3,5 m. Po obydwu stronach wału znajdowała się fosa. Wał położony był bezpośrednio na południe od leśnej strugi. W miejscu, gdzie skarpa rzeczna nie była wystarczająco stroma, usypano wał podłużny, który miał przypuszczalnie zabezpieczać bród na dawnej drodze Pistki – Wopy. Obecnie po stanowisku archeologicznym nie pozostał żaden ślad. Prawdopodobnie jego całkowite zniszczenie było spowodowane prowadzoną w jego obrębie gospodarką leśną. W czasach wczesnośredniowiecznych Pistki i Wopy były tzw. polami pruskimi i znajdowały się na wschodnim krańcu terytorium plemienia Pogezanów, co skłania do przypuszczenia, że wał ten mógł pochodzić jeszcze z okresu wczesnokrzyżackiego. Drugi z wałów miał przebiegać w lesie Königreich Wald, w pobliżu Jeziora Wadąg, w odległości 2 km na zachód od Barczewka. Nazwa tego obiektu Schweden Wall pojawia się na niektórych sztabówkach niemieckich z lat międzywojennych. Jeszcze w latach dwudziestych XX wieku widoczne były relikty dawnego wału. Jego długość wynosiła 700 m, szerokość podstawy 6 m, zaś wysokość

wahała się w granicach 2–4 m. Przebiegał on od Jeziora Wadąg przez szosę Barczewko – Słupy i dochodził do niewielkiego leśnego bagna. W materiałach archiwalnych do jakich udało mi się dotrzeć, znajduje się notatka z 1929 roku z której wynika, że wał jest niszczone w wyniku działalności rolniej. Był on wówczas jeszcze częściowo zachowany pomiędzy szosą do Barczewka, a jeziorem Wadąg, w pobliżu pola należącego do wsi Słupy (teren ten jest obecnie porośnięty lasem). Sprawa niszczenia wału została zgłoszona do Landrat des Kreises Allenstein (odpowiednik dzisiejszego starostwa) jednak powyższe zabiegi nie ocaliły zabytku. Nie zaznaczono go na mapie archeologicznej powiatu olsztyńskiego z 1941 r., co może sugerować, że już wtedy nie istniał. Podczas weryfikacji terenowej w grudniu 2007 r. udało mi się potwierdzić ślady po dawnym wale podłużnym między szosą i Jeziorem Wadąg. Położenie obiektu wskazuje, że pełnił on rolę informacji granicznej, ponieważ znajdował się na pograniczu komornictwa olsztyńskiego i wartenborskiego (barczewskiego). Również należy wziąć pod uwagę militarne znaczenie tego typu obiektu. Nie jest wykluczone pochodzenie wału z czasów plemiennych, ponieważ był on usytuowany również na pograniczu dawnych ziem pruskich Berting i Gunelauke, wchodzących w skład Galindii.

Nazwy miejscowe

Często zastanawiamy się dlaczego na obszarze Warmii i Mazur jest tak wiele miejscowości o „dziwnym” brzmieniu, o tak bardzo odmiennych nazwach od występujących na terenie centralnej Polski. Specyfiką Warmii i Mazur jest fakt odzwierciedlenia w nazewnictwie języka pruskiego, niemieckiego i polskiego. Nazwa Dywity pochodzi od pobliskiego Jeziora Dywickiego, które było po raz pierwszy wymienione jako Dewythen, w dokumencie lokacyjnym wsi Kieźliny, pochodzącym z 1348 r. Językoznawcy wywodzą wyrażenie Dewythen od deiwe, co oznaczało u Prusów boga. Jest więc wielce prawdopodobne, że powyższe jezioro było w czasach pogańskich miejscem świętym. Wobec Dywit użyto po raz pierwszy nazwę Dewythen w dokumencie z 1354 r. Wieś Gradki zapisano w dokumencie lokacyjnym z 1366 r. jako Grawden. Kilka lat później użyta została nazwa Grawdekayme. W języku pruskim wyraz grauden oznaczał las, natomiast kayme – wieś. Najwyraźniej Gradki pierwotnie nazywały się „Leśną wsią”. Ciekawe jest pochodzenie nazwy przysiółka Pistki. Z 1388 r. pochodzi wzmianka o Pisdekayme. Człon „kayme” oznaczał wieś,

natomiast ówczesne słowo pruskie „pīside” jest obecnie w języku polskim ogólnie przyjętym wulgaryzmem. Kilka wsi z interesującego nas obszaru zawdzięcza swoją nazwę od imienia zasadźcy, czyli założyciela. Tak jest w przypadku miejscowości: Gady, Wopy i przypuszczalnie Rozgity. Założycielem wsi Gady w 1369 r. był Prus Gedethen. Miejscowość pierwotnie nazywała się Hoenveltcz, jednak wkrótce przemianowano ją na Gadden. Wopy powstały około 1363 r., jednak pierwsza zachowana pisemna informacja o wsi pochodzi dopiero z dokumentu datowanego na lata 1591–1603. Prawdopodobnie nazwa pochodzi od założyciela wsi, Prusa Wopa. W przypadku Tuławek pierwsza zapisana nazwa w 1369 r. brzmiała Breytenfeld, co w języku niemieckim znaczyło „Szerokie pole”. Prawdopodobnie wynikało to z dużego nadania dla tej miejscowości, które liczyło 76 łanów, co stanowi obszar około 1 280 ha. Nazwa Tollauken przypuszczalnie była pruskim odpowiednikiem dla niemieckiego Breytenfeld. Niewątpliwie pruskie brzmienie posiada także Derc, chociaż językoznawcy nie są w stanie ustalić jakie było jej znaczenia. Po raz pierwszy osada wymieniona została w 1358 r., jako pruskie pole Dercze, następnie podczas lokacji w 1376 r. – Dertz.

Wraz z dokonaniem przez Krzyżaków podboju ziemi pruskiej, rozpoczęto prowadzenie na szeroką skalę akcji osadniczej. Z uwagi na fakt budowania organizacji struktur administracyjnych przez ludność pochodzenia niemieckiego, jak i znacznego udziału tej grupy narodowościowej w zasiedlaniu powstających miejscowości, do dzisiejszych czasów na terenie Warmii i Mazur pozostało wiele nazw miejscowych o pierwotnym brzmieniu niemieckim: Sętań (Zussental – 1344 r., Sussentall – 1382 r.), Różnowo, Nowe Włóki, Ługwałd (Hogenwalt – 1363 r.), Frączki, Spręcowo i Dąbrówka. „Susse” w języku niemieckim oznacza „słodki”, zaś „tall” – dolinę. W tej sytuacji pierwotną nazwę Sętań możemy przetłumaczyć jako „Słodka Dolina”. Różnowo posiada związek z różami. Być może w chwili powstawania wsi, jej okolice „ukwiecone” były krzewami dzikiej róży. Nowe Włóki pierwotnie nazywały się „40 Huben”. W dosłownym tłumaczeniu brzmiało to „40 włók”. Włóka była jednostką miary, nazywaną także łanem. Stanowiła ona równoważność 16,8 ha. W przypadku Ługwałdu drugi jego człon w nazwie – „wald” oznaczał las, co było świadectwem, że w momencie zakładania osady jej obszar porastała puszcza. Pierwszy człon „Hoge” prawdopodobnie pochodził od pierwszych liter zasadźcy. Frączki swoje niemieckie brzmienie zawdzięczały założycielowi – Henrico Vlemingi. Pierwotnie występowały jako: Vlemingswalt, Flemingswald

i ostatecznie Fleming. Spręcowo w akcie lokacyjnym z 1360 r. zostało zapisane jako Spiegelberg, co można z niemieckiego przetłumaczyć, jako „Lustrzane wzgórze”. Założycielem wsi był Prus o imieniu Sprenzin, dlatego też zamiennie pojawiała się druga nazwa, która ostatecznie pozostała po II wojnie światowej. Dąbrówka pierwotnie nazywała się Damerau (1398), co jest dosłowną kalką z tłumaczenia niemieckiego.

Dzieje okolicy po przybyciu Krzyżaków

W kronice Piotra Dusburga znajduje się opis, jak w 1325 r. biskup warmiński Eberhard, poprzez wójta krzyżackiego Fryderyka z Liebenzell, wybudował zamek Wartberg. Po zakończeniu jego budowy, kiedy uroczyście śpiewano mszę do Ducha Świętego, w czasie ewangelii ukazała się biała gołębicą. Zastanawiające jest, czy zamek (castrum Wartenbergk), wybudowano w tym samym miejscu, co miasto (civitem)? W opisie kronikarza mamy informację o rzece Pisa – fluminis Pissae, natomiast miasto znajdowało się nad strugą Orzechówka, przy Jeziorze Wadąg. Skłaniam się do przypuszczenia, że zamkiem był gródek nad Pisą. Badania archeologiczne potwierdziły tam także obecność ceramiki z XIV w., co nadmieniałem wcześniej, podczas opisywania grodzisk. Warto wspomnieć, że jeszcze w XIX w. wobec gródka używano określenia „Zamek zwany Gunelauken”. Prawdopodobnie w latach czterdziestych XIV w. urzędował tam niejaki Merun(e), który był komornikiem. Wcześniej przypuszczalnie urząd ten piastował Jan (Johanni et Petro), wymieniony w 1337 r., przy lokacji wsi Wadąg. Wraz z założeniem Wartenberga, na obszarze Terra Gunelauke rozpoczęła się akcja osadnicza. Pierwszą lokowaną wsią była Dąbrówka Mała, założona przez Prusa Naglande w 1331 r. Kolejne były: Maruny (1333–1342, potwierdzone przywilejem z 1349 r.) i Ruszajny (1336). Należy również wspomnieć nieznaną z nazwy miejscowość, założoną w 1337 r. przez Nicolao Rutheno, inter granicies Civitatis Wartberg. Biorąc pod uwagę, że Wartenberg wówczas znajdował się na terenie Barczewka, więc wzmiankowana wieś musiała być położona w jego pobliżu. Prawdopodobnie było to miejsce znajdujące się bezpośrednio na północny zachód od Barczewka, zwane przed II wojną światową Altes Feld.

W 1354 r. Wartenberg wraz z okolicą został zniszczony przez książąt litewskich: Kiejstutą i Olgerda. Najazd ten musiał być bardzo dramatyczny w skutkach dla okolicznej ludności, skoro wzmianka o nim w 1388 r. ponownie pojawiła się w źródłach pisanych. Miasto po upływie dziesięciu lat

odbudowano na nowo, ale już w innym miejscu. W pobliżu zniszczonego przez Litwinów grodu, w 1376 r. założono wieś, którą dla uczczenia nazwano Aldewartberg (późn. Alt Wartenburg, ob. Barczewko). Podczas najazdu zniszczone zostały także wsie Altes Feld i Dąbrówka Mała. Pierwsza z wymienionych osad już nigdy nie została odbudowana, natomiast druga w 1398 r. ponownie była lokowana.

Wybudowanie w 1325 r. Wartenberga, pierwszego w południowej części dominium warmińskiego zamku i miasta, świadczy o ważnej roli tego miejsca. Jednym z powodów mógł być szlak komunikacyjny zwany Heerweg, biegnący z Czarnej Rusi do Galindii i dalej w głąb ziem pruskich. Przypuszczalny przebieg trasy Heerweg, którą przybyli w 1354 r. Litwini wiódł przez bród na rzece Pisa, przy ujściu rzeki Turośl. Dalej wzdłuż Turośli do Spychowa. Następnie szlak zmierzał w okolice dzisiejszych Dźwierzut i dalej w stronę Nerwika, gdzie do tej pory znajdują się wały podłużne. Z pewnością Heerweg przebiegał przy Jeziorze Samplat (ob. bagno Samplatkowe) w pobliżu Mokin. Na rzece Kiermas znajdowała się przeprawa i szlak wiódł dalej przez okolice Łęgajn, do brodu na Pisie, bronionego przez zamek w Barczewku. Przypuszczalnie dalej od Barczewka droga prowadziła w kierunku zachodnim, obok wału podłużnego. Następnie wzdłuż północnego brzegu strugi, przez okolice obecnego Różnowa i Spręcowa do Pistek, gdzie również usytuowany był wał podłużny. Następnie szlak wiódł wzdłuż wschodniego brzegu Łyny na północ. Istnieje również drugi wariant drogi: w okolicy Różnowa mogła odbijać na północ przez Rozgity do Sętala i Kabikiejm Górnych, gdzie znajdują się dwa obok siebie położone wczesnośredniowieczne grodziska. Dalej wzdłuż strugi Dratwy do Łyny, gdzie na wysokości Cerkiewnika, w pobliżu dawnego młyna w Kłodce można było przeprawić się na terytorium Glottowii. Przez ziemię Gunelauke przebiegał również w XIV w. szlak komunikacyjny z Olsztyna do Jezioran. Wiódł przez rzekę Wadąg koło Kieźlin, Słupy, Gady i Tuławki. Na uwagę zasługuje również trakt z Wartenberga (Barczewa) przez Ruszajny, następnie okolice Wipsowa i Kolna do Reszla.

Kto wie, jak potoczyłyby się losy miasteczka Wartberg, gdyby nie tragiczny w skutkach najazd Litwinów w 1354 r. Zmałowany wojną los sprawił, że rozwijające się miasto, zamarło w ciągu jednego dnia. Ponowna lokacja miasta Wartenburga została dokonana w 1364 r., ale już w innym miejscu. Gdyby nie było tej wyprawy, prawdopodobnie dzisiejsze Barczewo znajdowałoby się nad Jeziorem Wadąg, a nie u zbiegu rzek Pisy i Kiermas.

Ługwałd

W malowniczym krajobrazie połudowcowym, około 2 km na północny zachód od Dywit leży wieś Ługwałd. Walory środowiskowe tego miejsca docenili już pierwsi mieszkańcy tych ziem, gdyż znalezione ślady osadnictwa na tym obszarze pochodzą sprzed 14 tys. lat. Wieś po raz pierwszy lokowano w 1363 r. pod nazwą Hogenwałt. Podczas wojen polsko-krzyżackich wieś uległa zagładzie. Po raz drugi była lokowana przez Mikołaja Kopernika w 1519 r.

W dokumentach wieś występuje pod nazwami: Hogenwald, Hogenwałt, Hogenwaldt i Hogenwalde. Obecna nazwa Ługwałd pochodzi od nazwy Ugwaut, w gwarze warmińskiej używanej do lat 60. ubiegłego wieku. Pomimo tak długiej historii, wieś nie posiada znaczących zabytków historycznych.

Jezioro Ługwałd

Pensjonat „Pod Klonami”

Głównym walorem wsi jest jej położenie i przyroda. Zabudowa skoncentrowana jest głównie wokół Jeziora Ługwałdzkiego w północnej i wschodniej jego części. Powierzchnia jeziora wynosi 8 ha, a jego głębokość dochodzi do 39 m. Niestety, jezioro to, będące prywatną własnością, jest ogrodzone i niedostępne dla mieszkańców wsi i gości.

Drugim jeziorem leżącym na terenie wsi jest Czark o powierzchni 3 ha. Jezioro zarządzane jest przez sołectwo i zarybiane przez miejscowe koło wędkarskie. Przy brzegu jeziora wybudowano małą wiatę, która może służyć do odpoczynku i być schronieniem przed deszczem.

Dzwonnica w centrum wsi

Na terenie wsi pozostało jeszcze 7 zagród z zachowanym tradycyjnym układem zabudowy. Wieś rozbudowuje się. W 1990 r. mieszkało tu 178 osób, w 2007 r. we wsi zameldowane były 374 osoby.

Na terenie wsi pozostało jeszcze 7 zagród z zachowanym tradycyjnym układem zabudowy. Wieś rozbudowuje się. W 1990 r. mieszkało tu 178 osób, w 2007 r. we wsi zameldowane były 374 osoby.

W centrum wsi znajduje się drewniana dzwonnica (N 53,848365°; E 20,449399°) zbudowana współcześnie. Zawieszony na niej dzwon jest znacznie starszy i był we wsi używany wcześniej. Obok kaplicy stoi wiat przystanku, skąd zabierane są dzieci do

Jezioro Czark i wiata mogąca pomieścić ok. 15 osób

szkoły w Dywitach. Ługwałd nie posiada połączenia z Dywitami środkami komunikacji publicznej i aby dostać się do wsi, musimy liczyć na własny samochód, rower lub... nogi.

Przez wieś przebiega żółty szlak rowerowy wyznaczony przez LGD „Warmiński Zakątek”, który prowadzi z Dywit do Brąswałdu i Barkweddy. Działa tu również Stowarzyszenie „Ługwałd”.

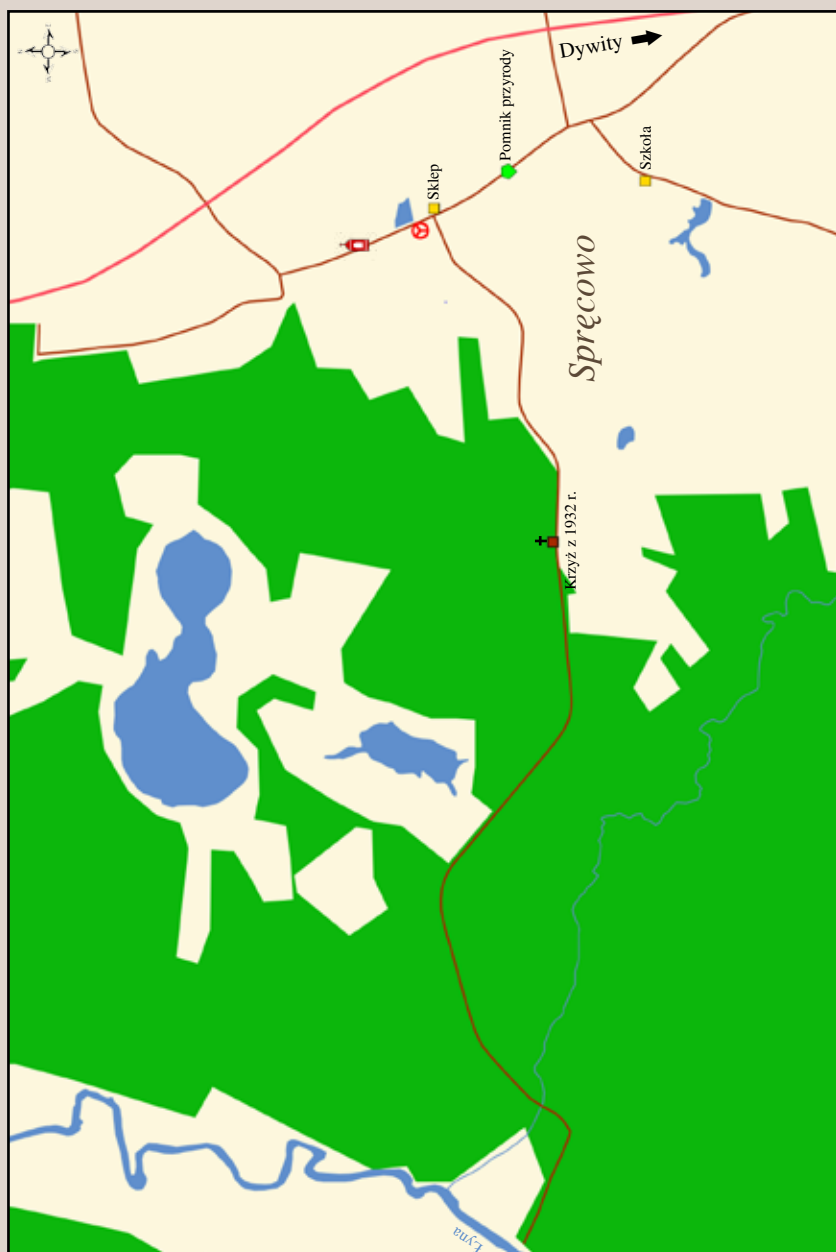
W Ługwałdzie możemy obejrzeć dwie kapliczki przydrożne – jedną w centrum wsi (N 53,846633°; E 20,451160°)

Kapliczka naprzeciw sklepu

i drugą, stojącą przy drodze wyjazdowej w kierunku drogi krajowej 51 (N 53,850646°; E 20,457973°). We wsi znajdują się także trzy krzyże przydrożne.

Ługwałd posiada sklep oraz świetlicę znajdującą się w budynku dawnej szkoły. Gościom wieś oferuje około 60 miejsc noclegowych w czterech ośrodkach: zajazd „Napoleon” (N 53,847394°; E 20,451039°), pensjonat „Pod Klonami” (N 53,848628°; E 20,449934°), pensjonat „Srebrny” (N 53,850929°; E 20,460111°) i pensjonat „Czapla” (N 53,851344°; E 20,468950°).

Spręcowo

Jeszcze do niedawna przez środek Spręcowa przechodziła droga krajowa 51 i wieś była rozjeżdżana przez coraz liczniejsze samochody. Dziś, gdy droga odsunęła się łukiem na wschód, wieś wyciszyła się i z uwagi na walory przyrodnicze jej okolic, Spręcowo może stać się atrakcyjną miejscowością wypoczynkową i turystyczną.

Spręcowo w swojej ponad 650 letniej historii, jak wiele okolicznych miejscowości, było wielokrotnie niszczone i zasiedlane. Zasadźcami wsi byli Mikołaj i Hinczko Sprenzen – panowie pruscy, którzy dostali przywilej lokacyjny na 60 włókach. Pierwotnie wieś nazywała się Spigelberg, później od nazwiska zasadźców nazywano ją Sprencowo, Sprynżowo, a od roku 1879 Spręcowo.

Na przełomie XVIII i XIX w. istniała tu szkoła elementarna, w której *Spręcowo – przystanek autobusowy*

Meandrująca Łyna i pozostałości mostu

uczono po polsku. W latach 1888–1891 istniała tu biblioteka Towarzystwa Czytelni Ludowych, a w okresie międzywojennym działało koło Związku Polaków w Niemczech.

Spręcowo ma układ przestrzenny typowej ulicówki z wieloma starymi domami z przełomu XIX i XX w. Domy mieszkalne są murowane, mury-

Pomnikowa topola

wano-drewniane lub drewniane, kryte głównie dachówką. Kilka domów posiada jeszcze oryginalne wykończenia – drzwi, okna i okapy. Wieś posiada jedną kapliczkę przydrożną z 1887 r. (N 53,881088°; E 20,437179°).

Komunikacja publiczna jest bardzo dobra, gdyż zatrzymuje się tu większość autobusów kursujących pomiędzy Dywitami i Dobrym Miastem. Przystanek autobusowy znajduje się w centrum wsi (N 53,879807°; E 20,437682°). We wsi są dwa sklepy i szkoła podstawowa, która znajduje się przy drodze do Brąswaldu (N 53,875041°; E 20,439270°). Kilkadziesiąt metrów za szkołą, po lewej stronie drogi, rośnie szpaler okazałych wierzb.

Przy głównej drodze, za ogrodzeniem na

prywatnej posesji, rośnie topola o obwodzie 470 cm i wysokości 25 m, będąca pomnikiem przyrody (N 53,877990°; E 20,439645°).

Będąc w Spręcowie warto urządzić sobie wycieczkę nad Łynę. Trasa do Łyny o długości 2,66 km wiedzie lipowo-klonową aleją, brukowaną drobnym kamieniem. Mijamy po prawej stronie boisko sportowe, następnie droga prowadzi skrajem lasu, a potem przez las. Po drodze mijamy krzyż stalowy na podmurówce z 1932 roku (N 53,877246°; E 20,426887°), niefortunnie pomalowany na niebiesko. Las wzdłuż drogi najczęściej podmokły, wiosną żółci się kwiatami kaczeńców. Na błocie możemy spostrzec odcisnięte ślady saren, jeleni i dzików, istnieje również szansa spotkania łosia.

Zbliżamy się do Łyny (N 53,878303°; E 20,402830°). Na rzece resztki pali z mostu, który się kiedyś tu znajdował i łączył drogę z Pistek z drogą biegnącą z Barkwedy w kierunku Cerkiewnika. Rysowana często na mniej dokładnych mapach droga przecinająca rzekę sugeruje istnienie mostu i myli turystów. Być może byłoby wskazane odbudowanie, jeżeli

*Okazała wierzbą przy drodze
do Brąswaldu*

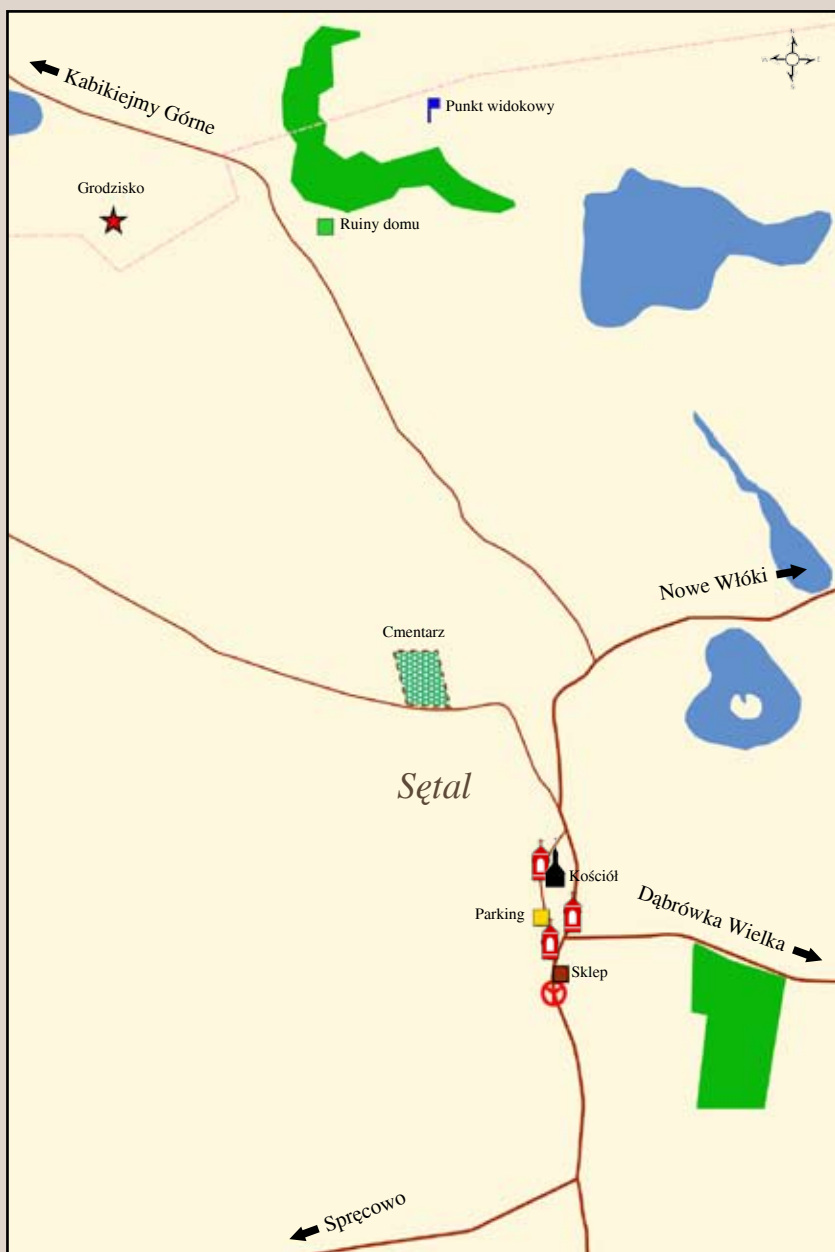

Kapliczka w Spręcowie

nie mostu to przynajmniej kładki umożliwiającej pieszym przedostanie się na drugi brzeg.

W Spręcowie działa Klub Jeździecki Palmowski – Spręcowo 68. Miłośnicy jazdy konnej bliższe informacje mogą uzyskać pod numerem tel. (89) 512 01 89.

Klasztor Sióstr Karmelitanek Bosych pod wezwaniem Trójcy Przenajświętszej i Bożej Rodzicielki znajduje się przy drodze krajowej 51 (N 53,867643°; E 20,448732°). Msza Św. odprawiana jest w każdą niedzielę o godz. 9.00, w dni powszednie o godz. 7.30. Klasztor istnieje od 1993 r, kiedy to grupa 8 sióstr rozpoczęła tu regularne życie zakonne.

Setał

Jeżeli poruszamy się własnym środkiem transportu od strony Dywit, do Setała najłatwiej dojechać skręcając z drogi krajowej 51 w prawo (N 53,884183°; E 20,438862°). Po przejechaniu ok. 1,76 km, po prawej stronie drogi zobaczymy murowaną kapliczkę (N 53,891021°; E 20,462131°). Dojeżdżając do wsi, po prawej stronie mijamy sklep spożywczy (N 53,899250°; E 20,476945°) i jeżeli chcemy zatrzymać się we wsi, należy na rozwidleniu dróg przed kościołem skręcić w lewo, by po kilkudziesięciu metrach dojechać do parkingu (N 53,900238°; E 20,476604°). Do Setała możemy dojechać także autobusem – przystanek znajduje się przy głównej drodze (N 53,898983°; E 20,476842°).

Setał został założony w pierwszej połowie XIV w. i należał najpierw do kolegiaty w Głotowie, później w Dobrym Mieście. W rękach kościelnych

Drewniany budynek gospodarczy na podmurówce stojący w pobliżu kościoła

Neogotycki kościół w Sętań

Wnętrze kościoła

pozostał do 1811 r. Polska nazwa wsi wywodzi się od dawnej niemieckiej nazwy Süssenthal – Słodka Dolina.

Nad wsią góruje wieża neogotyckiego kościoła pw. św. Mikołaja. Kościół był zbudowany 1910 r., a konsekrowany 11 lipca 1911 r. przez biskupa Augustyna Bludau. W kościele warto zwrócić uwagę na drewnianą rzeźbę Trójcy Przenajświętszej w ołtarzu głównym. Z pożaru poprzedniego kościoła ocalały dwa kielichy z XVII i XVIII w., natomiast renesansowa monstrancja została potajemnie wywieziona do Szwajcarii. Msze Św. odprawiane są w każdą niedzielę o 10.00; dni powszednie – latem o 7.30, zimą o 17.00. W centrum wsi znajdują się trzy kapliczki: murowana, bielona (N 53,901004°; E 20,476526°), neogotycka z czerwonej cegły (N 53,900276°; E 20,477407°) i ceglana z dwuspadowym dachem, stojąca przed stodołą (N 53,899765°; E 20,476842°).

Okolica Sętań jest silnie pofałdowana – nadaje się do uprawiania sportów zimowych i lotniarstwa. Jedynym utrudnieniem jest to, że ziemie te są własnością prywatną i należałoby wcześniej uzyskać zgodę właściciela na ich eksplorację. Na północ od Sętań znajdują się trzy większe i kilka mniejszych jezior, na których można wędkować. Interesujące jest jezioro

leżące najbliżej centrum wsi (N 53,903883°; E 20,482378°). Na wyspie tego jeziora gnieźdzą się setki ptaków.

Na północny zachód od wsi znajdują się dwa grodziska pruskie. Do jednego z nich łatwo doprowadzi nas ścieżka z Sętala. Wycieczkę rozpoczynamy schodząc w lewo z drogi prowadzącej do Nowych Włók na ścieżkę do Kabikiejm Górnych (N 53,904566°; E 20,478129°). Po przejściu 1,02 km, po prawej stronie ścieżki zobaczymy resztki fundamentów domu, za którym rozciąga się rozległe zadrzewienie. Jest to Dolina Langi, przez którą w głębokim wąwozie przepływa rzeka Dratwa. Niegdyś na

rzece tej istniał młyn należący do rodziny Lange, od której imienia nazwana została dolina. Możemy spróbować przedostać się po kładce na drugą stronę doliny i z punktu widokowego (N 53,913818°; E 20,473972°) mieć rozległy widok na jezioro otaczające Sętal. Tą samą drogą powracamy na

Wąwóz Langi

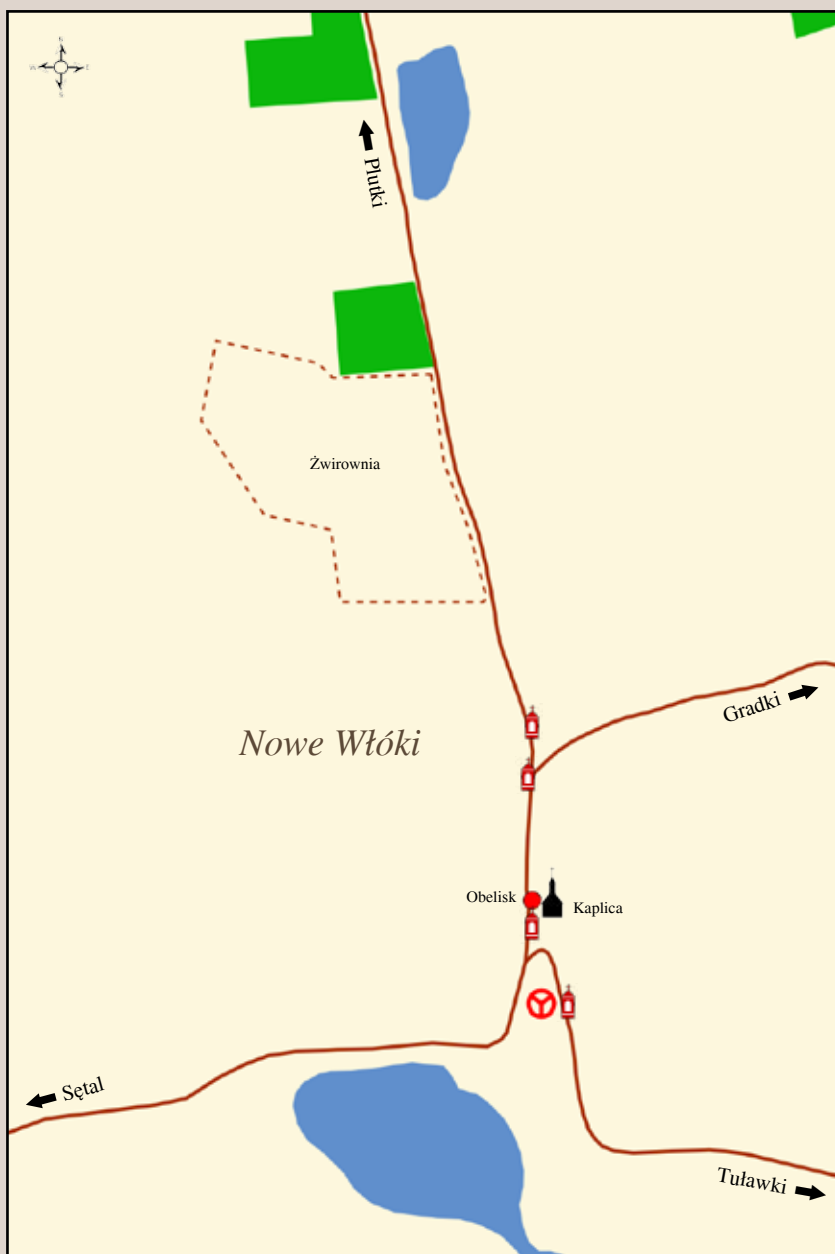

Kapliczka w pobliżu kościoła

ścieżkę do grodziska. Po przejściu dalszych 120 m i minięciu Dratwy dochodzimy do częściowo ogrodzonego pastwiska. Po lewej stronie z daleka widoczny jest wał grodziska (N 53,912082°; 20,464820°).

Noclegi w Sętalu można znaleźć w Siedlisku Sętal, Sętal 59, tel. 609 571 283.

Wieś posiada też bibliotekę z dostępem do internetu. Z imprez cyklicznych należy odnotować: odpust 6 grudnia na św. Mikołaja, festyn parafialny w sierpniu, a w lipcu na MB Szkaplerznej Łosiara do Nowych Włók.

Nowe Włóki

Parafrazując słynne powiedzenie, że „wszystkie drogi prowadzą do Rzymu”, można powiedzieć, że lepszą lub gorszą drogą można bezpośrednio dojechać do Nowych Włók ze wszystkich okolicznych miejscowości.

Licząca obecnie 247 mieszkańców wieś znana jest z dokumentów z 1356 r. jako „40 Huben” (Czterdzieści Włók). Przywilej lokacyjny został nadany przez biskupa Franciszka Kouhsmaltz w 1426 roku dla istniejącej już na 40 włókach wsi. W późniejszych dokumentach pojawiają się też nazwy wsi: Wierzkup, Neu Vierzighuben. Na przełomie XIX i XX wieku wieś liczyła 734 mieszkańców zamieszkujących 82 gospodarstwa. Przed II wojną światową była tu szkoła, biblioteka i karczma.

Do nowych Włók możemy dojechać autobusem, we wsi znajduje się

Kaplica w centrum Nowych Włók

Obelisk w Nowych Włókach

przystanek autobusowy (N 53,905103°; E 20,526066°).

W Nowych Włókach nie ma sklepu spożywczego, brak jest też szkoły i świetlicy. Okazały budynek dawnej szkoły przekształcono na mieszkania.

We wsi znajduje się wiele starych warmińskich domów, zarówno w centrum, jak i na koloniach.

Ukryta w zieleni drzew neogotycka kaplica z kamienia i cegły powstała w 1874 r. (N 53,906203°; E 20,525841°). Wewnątrz: XVIII-wieczny ołtarz, obraz Świętej Rodziny i św. Walentego. Msze Św. odprawiane są w każdą niedzielę o 11.30.

Przed kaplicą stoi obelisk postawiony przez braci: Franza, Bernharda i Karla Schacht, poświęcony mieszkańcom Nowych Włók i Gradek poległym w czasie I wojny światowej. Nowy krzyż na obelisku ufundowali mieszkańcy Nowych Włók. Obok kaplicy znajduje się stary cmentarz z ok. 40 grobami. W centrum wsi stoją 4 kapliczki przydrożne: murowana, bielona z żółtymi zdobieniami (N 53,907726°; E 20,525602°); murowana, bielona

W Nowych Włókach ocalało wiele starych budynków

na kamiennej podmurówce (N 53,908325°; E 20,525703°); murowana, bielona naprzeciw kaplicy (N 53,906017°; E 20,525619°) i stojąca przy drodze do Tuławek, naprzeciw przystanku autobusowego (N 53,905029°; E 20,526294°).

Piękna ceglana kapliczka z 1956 r. znajduje się przy drodze prowadzącej do Plutek (N 53,918727°; E 20,522045°).

Przy drodze Nowe Włóki – Tuławki, po lewej stronie znajdziemy dwie kapliczki: murowaną (N 53,900501°; E 20,543354°) i z cegły (53,899711°; E 20,548013°). Około 260 m na północ od kapliczki murowanej widzimy ruiny spalonego domostwa (N 53,902568°; E 20,542427°) z widoczną wędzarnią, charakterystyczną dla większości warmińskich domów. Przy tej samej drodze, na skraju Tuławek przy zabudowaniach po prawej stronie znajdziemy jeszcze jedną kapliczkę z cegły (N 53,898502°; E 20,555175°).

Przy drodze z Nowych Włók do Gradek, po lewej stronie drogi przy stawie stoi murowana, bielona kapliczka na podmurówce z czerwonej cegły (N 53,909458°; E 20,536462°).

Kapliczka w centrum wsi

Kapliczka przy drodze do Plutek

W Nowych Włókach czynna jest żwirownia (N 53,912087°; E 20,522289°), gdzie kolekcjonerzy skamieniałości mogą znaleźć cenne okazy. Dwa stare wyrobiska napełniły się wodą i choć kuszą czystym dnem, są zdradliwe, więc nie szukajmy w nich ochłody.

Odpocząć możemy w altanie postawionej pod rozłożystymi dębami na rozwidleniu dróg w kierunku Gradek i Plutek.

Co roku w miesiącu lipcu w niedzielę najbliższą świętu Matki Boskiej Szkaplerznej mieszkańcy organizują festyn pod nazwą „Łosiery – powrót do tradycji”, nawiązujący do warmińskiej tradycji pielgrzymowania.

Plutki

Jadąc 2,5 km na północ od centrum Nowych Włók dojeżdżamy do wsi Plutki. Wieś ta, należąca kiedyś do wspólnego majątku z Gradkami, swoją świetność ma już za sobą. Zasiedlone są tu tylko trzy gospodarstwa.

Przy drodze znajdują się dwie kapliczki: jedna z czerwonej cegły (N 53,927669°; E 20,514507°) i druga z białej cegły z dzwonniczką, na której brak dzwonu (N 53,927639°; E 20,514793°).

Na północny zachód od zabudowań leży małe, 24 arowe jezioro obrosnięte wierzbą. Za nim, za niewielkim wzniesieniem, na którym stoi słup linii wysokiego napięcia, znajduje się nieco większe, 3,5 ha jezioro i kilka mniejszych stawów. Okolica jest bezludna, dominują nieużytki i zakrzaczenia. Droga, która, jak wspominają mieszkańcy wsi, prowadziła aż do Sętala, obecnie jest zarośnięta. Tak samo zanika droga do Podleśnej.

Kapliczki w Plutkach

Gradki

Gradki są korzystnie ułożone pod względem komunikacyjnym. Łątwo tu dojechać zarówno z Dobrego Miasta, Jezioran jak i z Olsztyna przez Tuławki. Znajdują się tu trzy przystanki autobusowe: 1 – N 53,916034°; E 20,560445°, 2 – N 53,924797°; E 20,559823° i 3 – N 53,933544°; E 20,547595° oraz sklep spożywczy (N 53,927314°; E 20,558698°).

Dokument lokacyjny wsi Gradki pochodzi z 1366 r., gdzie wieś zapisana jest pod nazwą Grawden. Kilka lat później użyta została nazwa Grawdekayme (inne nazwy wsi to: Grauden, Grotken, Gratki).

Pierwotnie wieś należała do dóbr biskupów warmińskich. Jak często się zdarzało, oddano ją w dzierżawę szlachcie, w zamian wymagano odbicia służby wojskowej oraz czynszu. Po sekularyzacji przez Prusy dóbr biskupich, wieś przeszła w prywatne ręce, a majątek liczył wówczas ponad

Jeden z ostatnich budynków gospodarczych starej zabudowy

Przykład przedwojennej zabudowy z dwuspadowym dachem krytym dachówką

700 ha. Gradki wraz z Plutkami stanowiły własność ziemską rodu von Schultze. W 1920 r. ostatni właściciel prowadząc hulaszcze życie zbankrutował, a jego syn oddał państwu majątek obejmujący wówczas 400 ha ziemi i 140 ha lasów. W 1930 r. państwo dokonało podziału ziemi i sprzedało ją rolnikom.

Wieś jest typową ulicówką ciągnącą się wzdłuż starej alei lipowej. Zwarta zabudowa skupiona jest na trzech obszarach. Ze starej dworskiej zabudowy pozostało niewiele – tylko czworaki i budynki gospodarcze, najczęściej w złym stanie oraz kuźnia, która służy obecnie jako dom letniskowy jednemu z byłych mieszkańców wsi. Dworek po wojnie został zniszczony, a cegły zabrała miejscowa ludność.

W wiosce przed wojną był sklep, kuźnia, krawiec, stolarz, a nawet dróżnik, ogrodnik, punkt pocztowy i magazyn zbożowy. Była też szkoła, w której oprócz nauki liczenia i czytania uczono rzeczy praktycznych. Bardzo oryginalnie wyglądały we wsi pochówki (obyczaj stosowano jeszcze po wojnie) – konie wiozące trumnę prowadzono za białe ręczniki.

W przedwojennej zabudowie dominowały dwa typy domów mieszkalnych. Jeden, z płaskim dachem krytym papą, w środku 2 pokoje, kuchnia i tzw. brudna kuchnia wchodząca w budynek gospodarczy, stanowiący jedno z domem. Można było w ten sposób przejść do obrządku bez wychodzenia

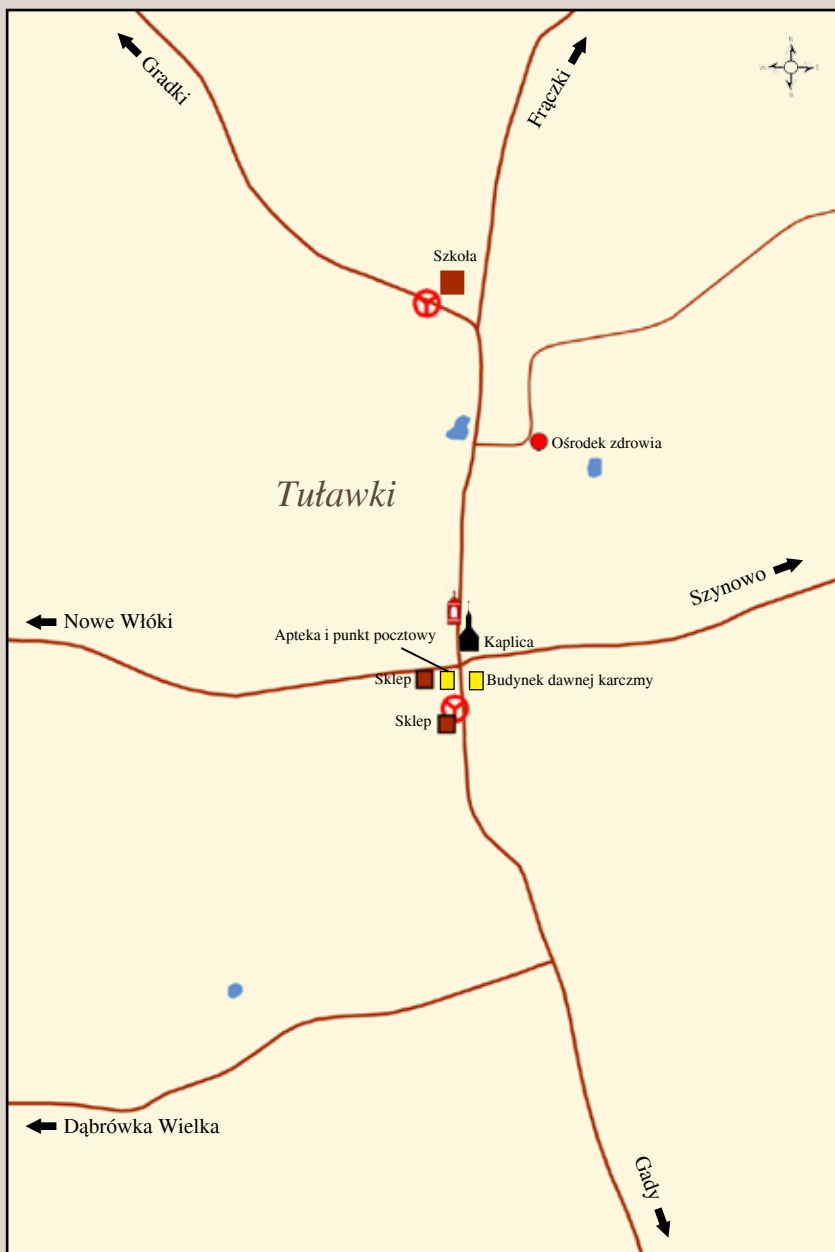
Budynek z płaskim dachem, jakie budowano po rozparcelowaniu majątku

z domu. Na piętrze pokój i wędzarnia. Do większości domów była doprowadzona woda ze studni. W kuchni znajdowała się pompa do jej pompowania oraz odpływ do szamba.

Drugi typ, ze spadzistym dachem krytym dachówką, a w środku 2 pokoje, kuchnia i spiżarnia. Strych służył głównie do przechowywania zboża.

Z opowieści mieszkańców wynika, że w pobliskim lesie był cmentarz rodowy na planie czworoboku z kutym ogrodzeniem, a wewnątrz z 4–6 murowanymi grobami. Niestety, dębowa aleja, która ponoć do niego prowadziła (N 53,922500°; E 20,551315°), niknie pomiędzy drzewami lasu, zostawiając nas wśród pagórków otoczonych mokradłami, bez śladów starego cmentarza. W 1945 r. Rosjanie utworzyli w majątku obóz pracy, do którego zgonili okoliczną ludność – głównie kobiety i dzieci.

Tuławki

Tuławki to dość duża wieś, którą zamieszkuje blisko 600 osób. Dojechać możemy tu z Dobrego Miasta, Jezioran, Barczewa i Olsztyna nie tylko własnym samochodem czy rowerem, ale także komunikacją publiczną. W Tuławkach są dwa przystanki autobusowe: jeden w centrum naprzeciw kościoła (N 53,896721°; E 20,572919°), drugi przy budynku szkoły (N 53,901494°; E 20,572554°).

Początki wsi sięgają XIV w. Wieś lokowana była przez biskupa Jana Stryprocka w 1369 r. W czasie wojen w XV i XVI w. została tak zniszczona, że w roku 1538 nowy przywilej lokacyjny został wsi nadany przez biskupa Jana Dantyszka. Nazwa wsi jest pochodzenia pruskiego: talis – szeroki, lauks – pole. Wieś podawana też w dokumentach pod nazwami:

Kaplica w Tuławkach

Budynek po starej karczmie i stajnia

Tollas Lauken, Tollauken i Tollack.

W centrum wsi uwagę zwraca kaplica pod wezwaniem św. Michała Archanioła konsekrowana w 1782 roku przez biskupa Ignacego Krasickiego. W środku ołtarz główny z obrazem patrona z XVII wieku. Kaplica jest kościołem filialnym parafii w Barczewku. Msze Św. odprawiane są w każdą niedzielę o godz. 10.00.

Kapliczka w centrum Tuławek

Przed kościołem, na rogu, u podstawy podmurówki ogrodzenia kamień z napisem: „12,58 km nach Bahn Wartenburg” – 12,58 km do dworca w Barczewie.

W XIX i XX w. były w centrum wsi 2 karczmy, które prowadzili Warmiacy. Karczmy konkurowały ze sobą. Po jednej z nich pozostał budynek, a z jej sali tanecznej tylko fundamenty. Na rogu tej karczmy była stajnia – do dziś zachowały się w ścianie kółka do wiązania koni.

W centrum wsi znajduje się murowana, bielona kapliczka (N 53,897628°; E 20,573390°). Kapliczkę z czerwonej

Resztki kulochwyty po strzelnicy na skraju Tuławek

cegły możemy znaleźć przy drodze prowadzącej do Dąbrówki Wielkiej (N 53,889114°; E 20,553090°). Okres międzywojenny, ze względu na polski charakter wsi, był niezwykle ciężki dla jej mieszkańców. Jednym z elementów prób germanizacji ludności było założenie we wsi szkoły hitlerjugend. Na

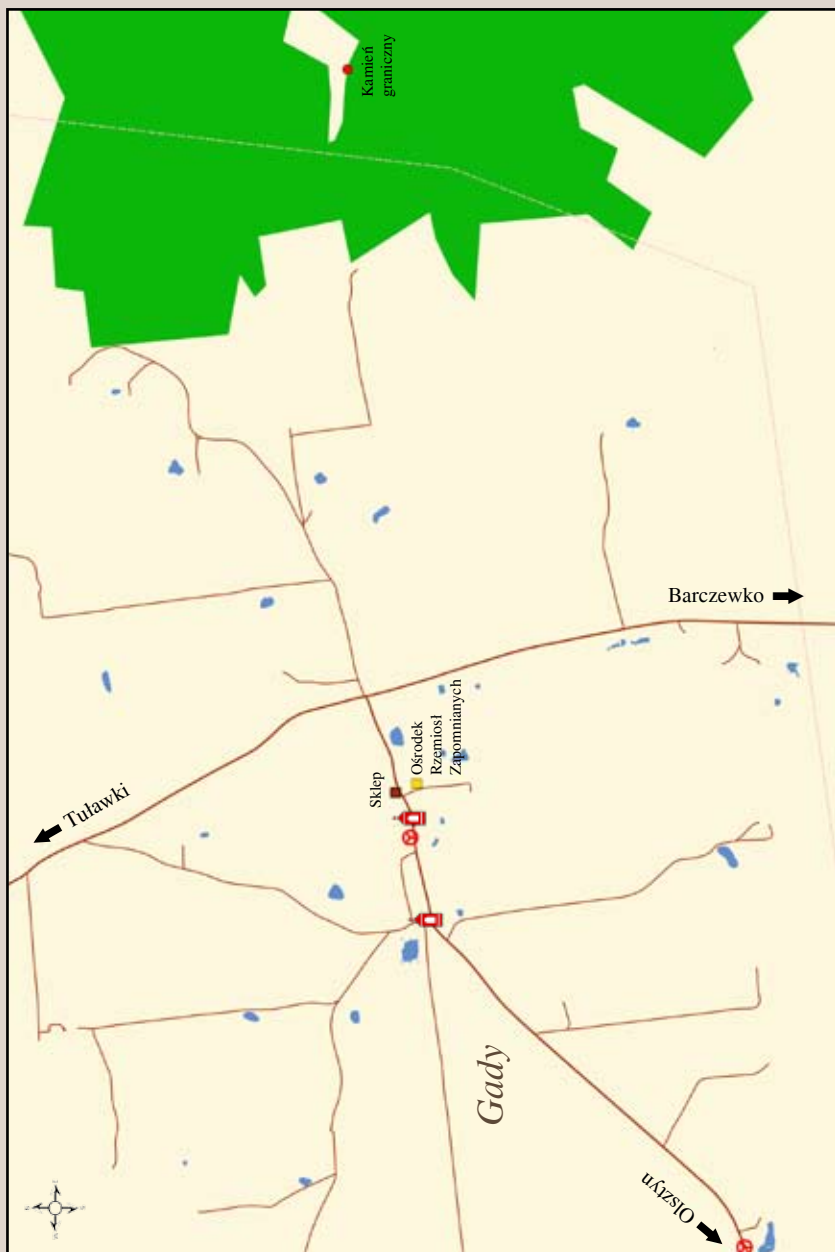
Grób p. Palmowskich rozstrzelanych przez Rosjan

jej potrzeby powstała też strzelnica, której obwałowania i resztki murowanego kulochwyty możemy jeszcze zobaczyć (N 53,917991°; E 20,577430°), dochodząc ścieżką od strony drogi Tuławki – Frączki.

Po wkroczeniu armii radzieckiej również dochodziło do wielu dramatów. Przy drodze na Dąbrówkę Wielką, za niewielkim jeziorkiem (N 53,890095°; E 20,556536°), znajduje się grób p. Palmowskich, rozstrzelanych przez Rosjan, wskutek oskarżenia pracujących w ich gospodarstwie Rosjanki.

We wsi jest apteka (pn.–pt. 9.00–15.00), ośrodek zdrowia (pn., wt., czw. 8.00–13.00, a w śr., pt. 14.00–18.00), 2 sklepy oraz urząd pocztowy.

Gady

Gady są niedużą wsią, położoną na skrzyżowaniu dróg do Tuławek, Barczewka i przez Słupy do Olsztyna. Chociaż w centrum wsi, przy niedużym stawie, stoi ogromny wiklinowy gad, to jednak nazwa wsi nie jest związana z tymi zwierzętami.

Historia Gadów zaczyna się 28 maja 1369 roku, kiedy to wieś otrzymała akt lokacyjny. W dokumencie tym występuje tylko niemiecka nazwa Hoenveltch. Dopiero w 1405 roku pojawia się nazwa Gedden, która zapewne pochodzi od nazwiska Prusa Gedethena – zasadźcy i zarazem pierwszego sołtysa wsi. Nazwa Gady pojawia się dopiero w 1879 roku.

Wieś może się pochwalić dwiema starymi kapliczkami. Jedna z kapliczek stoi w środku wsi (N 53,877159°; E 20,579715°). Została wzniesiona w stylu neobarokowym w połowie XVIII w. Ma ona krucyfiks i figurę *Wiklinowy Gaduś strzegący wsi*

Kamień graniczny na granicy wsi Gady – Tęguty – Barczewko

Najświętszej Maryi Panny. Druga kapliczka znajduje się przy wjeździe do wsi od strony Słupów (N 53,876836°; E 20,576093°). Znajduje się w niej rzeźba św. Józefa, krucyfiks i chorągiewka z datą 1929. Kapliczki te zostały wzniesione przez okoliczną ludność jako wota dziękczynne.

We wsi, na posesji nr 26, znajduje się zabytkowy dzwon. Na dzwonie widnieje data 1815. Mieszkańcy wsi ufundowali go jako wotum błagalne podczas zarazy bydła. Dzwon był zawieszony przez wiele lat na dwóch drzewach za budynkiem sklepu i przez lata dzwonił na Anioł Pański. Po próbie kradzieży został przeniesiony na prywatną działkę i zawieszony na małej dzwonnicy.

Wieś posiada wiele elementów starej zabudowy. Jednakże, zwłaszcza na koloniach, przybywa coraz więcej nowych domów.

Pomiędzy Gadami, Tęgutami i Barczewkiem znajduje się widoczny rów, który stanowi granicę między wsiami. Ponadto wzdłuż rowu ułożone są kamienie graniczne. Jeden z nich widoczny jest na zdjęciu powyżej (N 53,878280°; E 20,607435°).

Wyjeżdżając z Gadów drogą do Barczewka, po prawej stronie minimy stary krzyż drewniany skryty w krzakach (N 53,857231°; E 20,588203°).

W Gadach czynny jest sklep spożywczy (N 53,877607°; E. 20,580871°).

Przez Gady przejeżdżają autobusy komunikacji publicznej, których przystanek znajduje się w centrum wsi (N 53,877262°; E 20,578814°). Tuż obok przystanku leży kamień z tablicą wstawioną w 2009 r., upamiętniającą 640-letnią historię wsi.

We wsi działa Stowarzyszenie Nasze Gady, z inicjatywy którego każdego roku

Kapliczka przy wjeździe do wsi

Niedawno zbudowany Ośrodek Rzemioł Zapomnianych

w ostatnią sobotę sierpnia organizowany jest Festyn Archeologiczny, gromadzący miłośników historii, dawnych rzemioł i dobrego jedła, oraz cykl imprez Forum Gadum, których terminy podawane są na www.naszegady.pl

W 2011 r. otwarto budynek Ośrodka Rzemioł Zapomnianych, w którym mieszkańcy Gadów i okolicznych wsi będą mogli poznawać dawne rzemiosła i rozwijać swoje zdolności artystyczne.

*Drewniany krzyż przy drodze
Gady – Barczewko, gdzie grze-
bano dzieci w czasie epidemii*

We wsi znajdują się dwa ośrodki agroturystyczne: Elżbiety Kotowskiej, Gady 40a, tel. 602 680 697 lub 895 305 026, oferujący 5 miejsc o wysokim standardzie oraz Danuty Danylczuk, Gady 48a; tel. 886 579 571 z 10 miejscami i możliwością wcześniejszego zamówienia posiłku dla grupy do 20 osób.

Istnieje możliwość zamówienia posiłku dla grupy turystycznej i indywidualnie w Gadówce (Gady 34) po wcześniejszym uzgodnieniu telefonicznym 608 264 022. Chętni mogą przespacerować się z przewodnikiem po Szlaku Średniowiecznej Granicy (tel. 691 772 309).

Frączki

Dojeżdżając do Frączek, już z daleka widzimy wieżę neogotyckiego kościoła, gdyż wieś usytuowana jest na odkrytym, pagórkowatym terenie. Wieś zachowała stary układ przestrzenny – jest to tzw. ulicówka ze zwartą zabudową po obu stronach drogi. W wielu przypadkach zachowała się też struktura przestrzenna zagród, które składały się przynajmniej z trzech budynków: mieszkalnego, stodoły i budynku inwentarskiego. Stare budynki mieszkalne zbudowane są z czerwonej cegły i kryte dachówką. Większość domów posiada dwa wejścia – główne od strony drogi i drugie od strony podwórza, służące głównie gospodarzom. Budynki gospodarcze murowane są głównie z cegły, w górnej części szalowane drewnem, stodoły niekiedy drewniane. Obecnie wieś zamieszkuje ok. 300 mieszkańców.

Skryte w zieleni Frączki

Pamiętnikowy kamień na podmurówce po obelisku

Do Frączek można dojechać autobusem z Jezioran i Olsztyna (przystanek autobusowy znajduje się w centrum wsi).

Frączki posiadają dwa sklepy spożywcze, punkt pocztowy oraz Centrum Kultury i Aktywności, które zajmuje budynek dawnego klubu RUCH (naprzeciw kościoła).

We Frączkach organizowane są dwie imprezy cykliczne: powiatowy zlot rowerowy organizowany przez Stowarzyszenie „Nasza Wieś” we współpracy z „Kołodromem” (ostatnia niedziela lipca) i Noc Sobótowa organizowana przez Stowarzyszenie „Nasza Wieś” we współpracy z Gminnym Ośrodkiem Kultury w Dywitach (zawsze 23 czerwca, w wigilię św. Jana o godz 20.00).

Na granicy z wsią Tuławki znajduje się tor szutrowy (N 53,923852; E 20,585718). Przez Frączki przebiega szlak rowerowy Jeziorany – Lekity – Derc – Frączki – Studzianka – Radostowo – Studnica – Jeziorany.

Historia wsi sięga XIV w. Przywilej lokacyjny został nadany 14 maja 1358 r. przez biskupa Jana Stryprocka. Pierwszym właścicielem wsi był obdarowany przez biskupa jego krewny – Heinrich Fleming von Wusen. Od jego nazwiska do 1945 r. pochodziła nazwa wsi pisana w dokumentach jako: Flemingswalt, Flemingswald, Flemingswalde, Fleminck, Fleming, Flemming. Obecna nazwa wsi została sztucznie utworzona po 1945 r.

Kapliczka z 1819 r

Główną budowlą Frączek jest neogotycki kościół pw. św. Marii Magdaleny (Msze Św. w każdą niedzielę o 8.00 i 12.00, w dni powszednie o 17.00), wybudowany w II połowie XIX w., a konsekrowany 2 lipca 1873 r. przez biskupa Filipa Krementza. W dniu 21 stycznia 1905 r. we Frączkach utworzono samodzielną parafię.

Przed II wojną światową w centrum wsi stał pomnik upamiętniający mieszkańców wsi Frączki i Studzianka poległych podczas I wojny światowej. Po 1945 r. pomnik zniszczono, a na ocalałej podmurówce w 2008 r. umieszczono pamiątkowy kamień z tablicą upamiętniającą 650 lecie nadania wsi praw lokacyjnych (N 53,933624°; E 20,598636°).

Prawdziwą ozdobą Frączek są 4 kapliczki przydrożne:

1. Ceglana kapliczka przy kościele z końca XIX w. (N 53,934440°; E 20,599090°).

2. Kapliczka z 1819 r. przy budynku dawnej szkoły (N 53,931785°; E 20,597959°).

3. Kapliczka w pobliżu kamienia pamiątkowego (N 53,933556°; E 20,599004°).

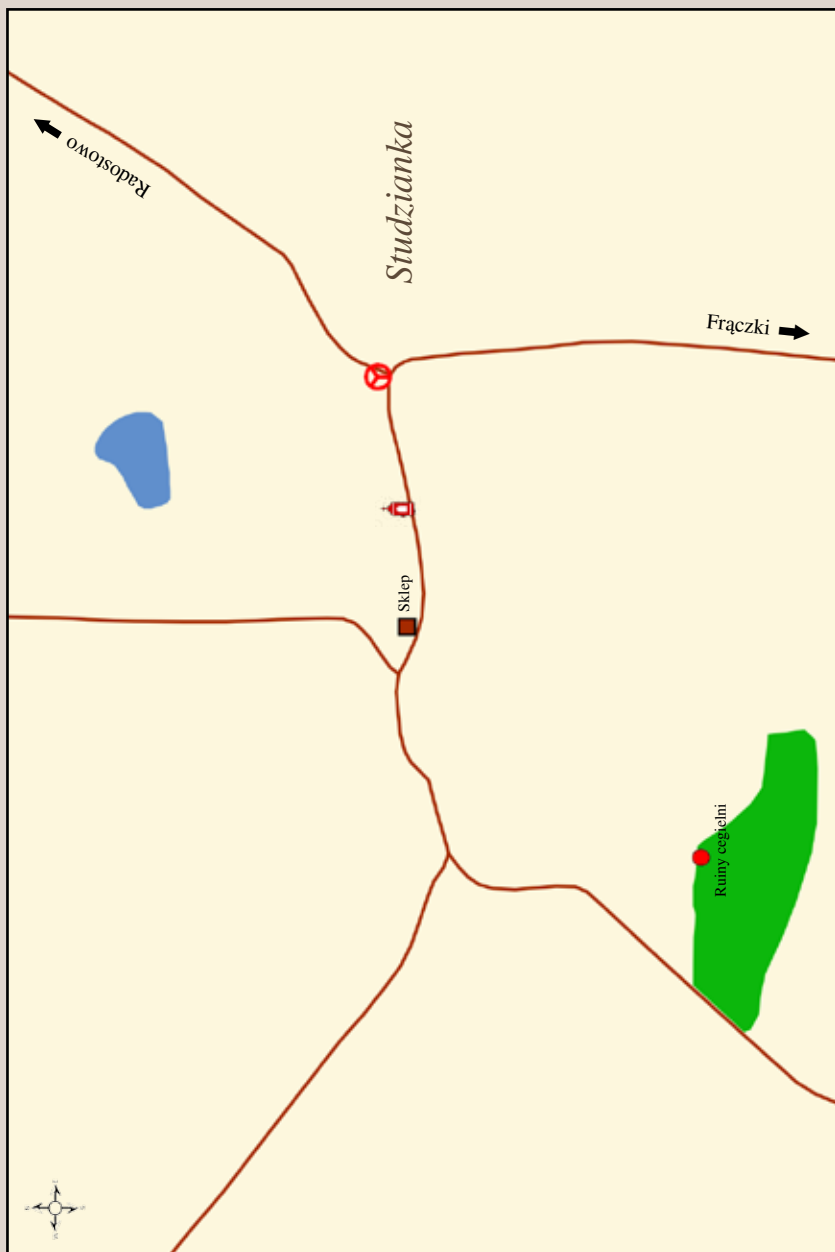
Kapliczka przy kościele

4. Kapliczka przy posesji nr 12 z końca XIX w. (N 53,935380; E 20,599773°).

Wyjeżdżając z Frączek i kierując się do Derca, warto zwrócić uwagę na leżący przy okazałym buku, po prawej stronie drogi, kamień graniczny wsi Fleming (N 53,942546°; E 20,624233°).

Kamień graniczny przy drodze Frączki – Derc

Studzianka

Istnieją miejsca, gdzie życie toczy się innym rytmem, czas płynie leniwie, a zmiany są prawie niedostrzegalne. Patrząc z pewnej perspektywy, zastanawiamy się, czy jesteśmy w wieku XXI, XX, a może w XIX. Miejsca te dla jednych osób będące przekleństwem – brak pracy i możliwości zdobycia środków do utrzymania, duże odległości do szkoły czy sklepu, dla innych są wymarzonym rajem, gdzie można uciec od zgiełku współczesnej cywilizacji.

Zaledwie 2 km od Frączek i 22 km w linii prostej od centrum Olsztyna leży wieś Studzianka, dawniej nazywana Wonnenberg. Do wsi najłatwiej dojechać asfaltową drogą od strony Frączek. W połowie drogi po lewej stronie, jadąc od Frączek, zobaczymy kapliczkę z czterema wieżyczkami i dwuspadowym, żółto pomalowanym dachem i figurką Matki Boskiej

Studzianka – miejsce gdzie czas sie zatrzymał

Główna droga Studzianki

w ołtarzyku (N 53,946018°; E 20,600967°). Wyjazd ze wsi możliwy jest również połąną drogą na Orzechowo i brukowaną na Radostowo.

Do Studzianki można dojechać także autobusem. Przystanek autobusowy znajduje się przy skrzyżowaniu z drogą na Radostowo (N 53,954533; E 20,604322).

Przez Studziankę przebiega także szlak rowerowy Jeziorany – Lekity – Derc – Frączki – Studzianka – Radostowo – Studnica – Jeziorany (łącznie 29,6 km).

Obecnie wieś zamieszkuje ok. 150 osób w ok. 40, przeważnie starych, warmińskich zagrodach. Do lat 60. ubiegłego wieku we wsi znajdowała się cegielnia i wiatrak zaopatrujący ją w energię. Zamknięcie cegielni – głównego zakładu pracy w okolicy – spowodowało odpływ ludności ze wsi, a sama cegielnia popadła w ruinę. Dzisiaj trudno wyobrazić sobie, że znajdował się tu tak duży zakład pracy (N 53,951799°; E 20,597198°). Resztki fundamentów porastają gęste krzaki, głównie głogu.

Kapliczka przy drodze Frączki – Studzianka

Budynki mieszkalne i gospodarcze murywane są z czerwonej cegły i kryte dachówką – budynki gospodarcze często w górnej części szalowane drewnem. Stodoły drewniane. Niektóre domy mieszkalne wyremontowano i otynkowano.

Wieś otoczona jest głównie łąkami i pastwiskami. Szczególnie wiosną soczysta zieleń łąk, udekorowana żółtymi kwiatami mniszka doskonale komponuje się z czerwienią ścian i dachów budynków. W tym charakterystycznym warmińskim krajobrazie brakuje jedynie bocianich gniazd. Być może okalające wieś łąki są zbyt suche i nie zapewniają odpowiedniej bazy pokarmowej bocianom.

W centrum wsi znajduje się sklep (N 53,954204°; E 20,600572°) z podstawowymi artykułami, czynny w poniedziałki, wtorki, czwartki i soboty.

Wartą obejrzenia jest znajdująca się we wsi okazała kapliczka z 1905 r. z dzwonniczką (N 53,946018°; E 20,602319°).

Kapliczka w Studziance

Stara zabudowa Studzianki

Derc

Wjeżdżając do Derca od strony Frączek z zaciekawieniem zauważamy stojącą na środku rozległego placu (N 53,945352°; E 20,641658°) interesującą instalację. Od razu widać, że we wsi mieszkają ludzie z duszą artysty. Otwarte okno symbolizuje otwarcie mieszkańców wsi na świat, a spisane na okiennicach dzieje wsi są spłowiałe, stare i ulegające zatarciu jak jej historia.

Pierwszy przywilej lokacyjny został nadany przez biskupa Henryka Sobroma w 1376 roku. Na przełomie XIV i XV wieku wieś doszczętnie strawił pożar. Nowe założenie wsi nastąpiło w 1533 r., a nowy przywilej lokacyjny, na 44 włókach ziemi, wieś otrzymała 12 lipca 1560 r.

Po II wojnie światowej większość rdzennych mieszkańców Derca zostało wysiedlonych, a ich miejsce zajęli osadnicy z ziem II Rzeczypospolitej. Jak *Centralny plac wsi, przy którym znajduje się sklep i przystanek autobusowy*

Wyremontowany budynek dawnej szkoły

podają wszystkie informatory turystyczne, ciekawostką Derca jest to, że w pewnym momencie dziejów miał on aż dziewięciu sołtysów. Inną ciekawostką, jednak ze współczesnych czasów, jest to, że w latach 1997–2009 w Dercu istniała pierwsza niepubliczna szkoła podstawowa w Polsce.

Przy głównym placu znajduje się przystanek autobusowy, przy którym zatrzymują się autobusy w kierunku Jezioran i Frączek, a także jest czynny sklep spożywczy.

Kapliczka z dzwonnicką

W Dercu znajduje się remiza OSP i kaplica przerobiona ze zlewni mleka, w której w każdą niedzielę o 10.00 odprawiana jest Msza Św.

Zachowało się tu wiele starych budynków. Niektóre, wyremontowane jak budynek dawnej szkoły, stanowią prawdziwą ozdobę wsi. Budynek po dawnej karczmie (N 53,945725°; E 20,642227°) choć posiada nową elewację, zachował stary oryginalny ganek ze zdobieniami.

W pobliżu remizy OSP znajduje się ceglana kapliczka z 1922 r. (N 53,946937°; E 20,642915°). Niestety dzwon, który był na

niej zawieszony, został skradziony. Druga kapliczka znajduje się przy drodze do Lamkowa (N 53,937538°; E 20,659870°). Trzecia kapliczka murowana z czerwonej cegły z 1929 r. znajduje się przy drodze na Radoisty (N 53,942836°; E 20,639795°).

Po przejechaniu 560 m od centralnego placu Derca, drogą w kierunku Lamkowa, po lewej stronie ukaże się nam zjazd do Stajni Elf (Derc 34) – własności Ewy i Waldemara Gajewskich. Jest to zarazem gospodarstwo ekologiczne, oferujące 14 miejsc noclegowych, naukę jazdy konnej na wszystkich stopniach zaawansowania, a po wcześniejszym uzgodnieniu również posiłki.

Stajnia organizuje w okresie wakacyjnym obozy jeździecko-artystyczne dla dzieci i młodzieży oraz na przełomie października i listopada Hubertusa.

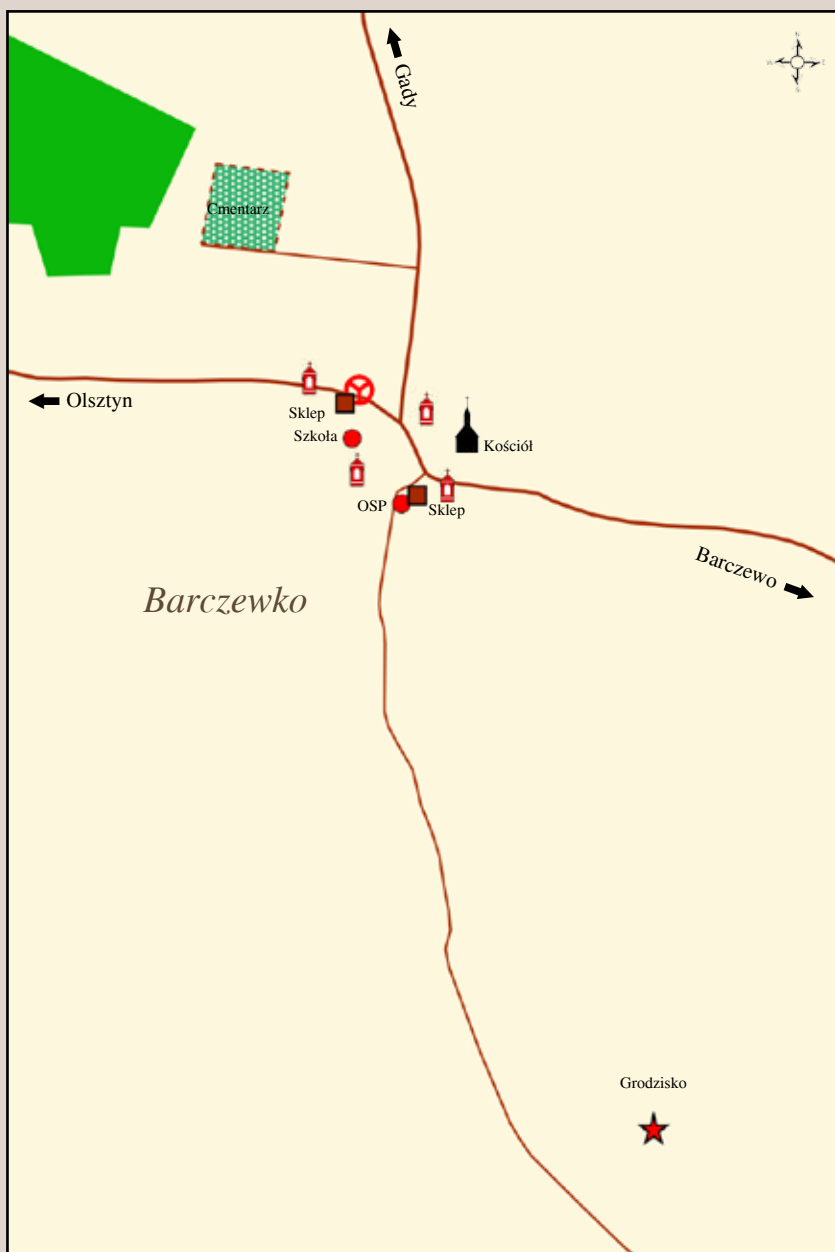
Informacje o imprezach, obozach i usługach agroturystycznych można uzyskać pod nr tel. 604 948 886 lub 89 71 81 909.

Kapliczka przydrożna przy drodze do Lamkowa

Budynek po dawnej karczmie z oryginalnym gankiem

Barczewko

Barczewko jest dużą wsią zamieszkiwaną przez ponad 520 osób. Do wsi można dojechać od strony Olsztyna, Dobrego Miasta, Łęgajn i Barczewa. Przystanek autobusowy znajduje się naprzeciw sklepu, przy drodze do Olsztyna (N 53,850172°; E 20,588036°).

Pierwotnie tereny te zamieszkiwali Galindowie i grodzisko w Barczewku wchodziło w skład ziemi Gunelauke. W 1325 r. wybudowano tu strażnicę biskupów warmińskich. Strażnica jak i dobrze rozwijająca się koło niej osada, zostały zniszczone podczas litewskiego najazdu w 1354 r. Lokację miejscowości odnowił biskup Jan Stryprock w 1364 r. zakładając ok. 6 km dalej na wschód, w miejscu gdzie do Pisy wpada rzeka Kiermas – obecnie Barczewo. W 1376 r. biskup Henryk Sorbom, na gruzach zniszczonej

Kościół w Barczewku

Uliczka przy kościele

osady, lokował nową wieś na 80 włókach ziemi. Wieś zniszczona podczas wojny polsko-krzyżackiej w latach 1519–1521, została ponownie lokowana przez biskupa Marcina Kromera w 1579 r.

Kościół w Barczewku ma równie burzliwą historię jak historia wsi. Pierwszy kościół powstał w drugiej połowie XIV w. Wielokrotnie był niszczone i odbudowywany. Obecny budynek kościoła zbudowano w latach 1782–1784. W 1892 r. po pożarze dobudowano transept. Wyposażenie kościoła jest barokowe. Przed kościołem stoi krzyż misyjny z 1845 r.

Kapliczka w pobliżu szkoły

Warto odwiedzić zabytkowy cmentarz w Barczewku (N 53,852198°; E 20,585783°). Wśród starych pochówków, oznaczonych niekiedy żelaznymi krzyżami z połowy XIX w., spoczywa ks. Joachim Ziemetzki, proboszcz parafii w Barczewku w latach 1938–1945. Podczas wkraczania wojsk radzieckich do Barczewka, za radą wiernych schronił się na kolonii u gospodarza Augusta Surrey, gdzie wraz z gospodarzem i jeszcze jednym mężczyzną 26 stycznia 1945 r.

został zamordowany przez radzieckich żołnierzy.

W centrum Barczewka znajdują się cztery kapliczki: w pobliżu sklepu i OSP (N 53,849057°; E 20,589540°), przy kościele (N 53,849716°; E 20,589265°), naprzeciw szkoły (N 53,849140°; E 20,587949°) i przy drodze do Olsztyna (N 53,850109°; E 20,587120°).

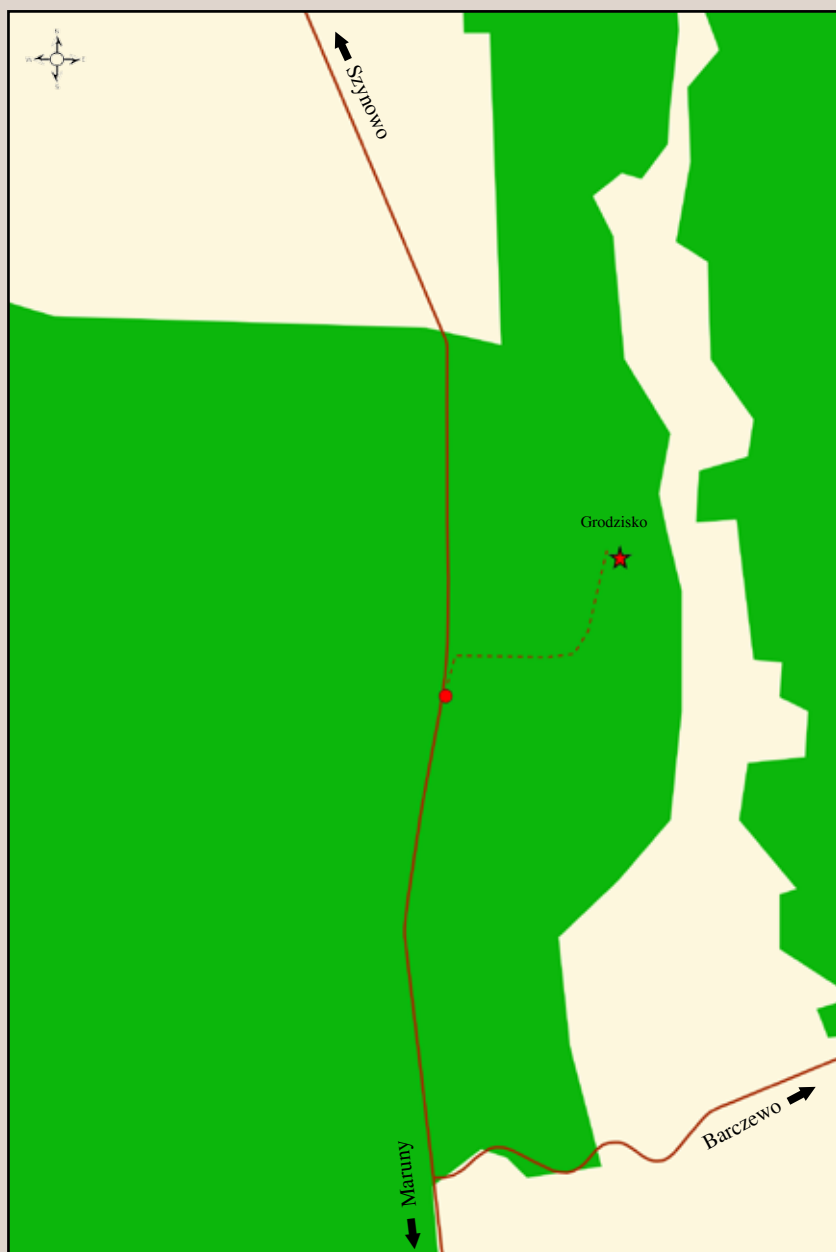
Atrakcją jest wycieczka na teren grodziska, które znajduje się na południe od wsi. Po przejściu 800 m, po lewej stronie widzimy wyniesienie, na którym znajdowało się grodzisko (N 53,841968°; E 20,592403°). Od strony zachodniej w miejscu bramy wjazdowej widoczne jest znaczne obniżenie plateau. Od północnej strony znajduje się sucha fosa, którą możemy dojść do rzeki Orzechówki, która otacza grodzisko od strony wschodniej. Powierzchnia grodziska wynosi ok 2 ha. Grodzisko szczególnie pięknie prezentuje się wiosną, gdy kwitną łany pierwiosnków, zawilców i przyłaszczek. Grodzisko znajduje się na terenie prywatnym, to też wejście na jego teren powinno być uzgodnione z właścicielem gruntu.

Widok z grodziska na jezioro Wadąg

Nagrobek ks. J. Ziometzkiego na cmentarzu w Barczewku

Maruny

Będąc w Barczewku warto dojechać do wsi Maruny i zobaczyć inne dobrze zachowane średniowieczne grodzisko pruskie. Znajduje się ono 2,2 km w linii prostej od wsi Maruny i ok. 300 m od drogi Maruny – Szynowo. Jadąc od wsi Maruny w kierunku Szynowa, mijamy z prawej drogę na Barczewo i po przejechaniu ok. 980 m (N 53,866950°; E 20,660717°) wchodzimy na ścieżkę prowadzącą w las po prawej stronie drogi. Po przejściu ok. 200 m, przy ambonie ścieżka skręca w lewo i po przejściu dalszych ok. 250 m dochodzimy do grodziska oznaczonego tablicą (N 53,869102°; E 20,665517°).

Grodzisko położone jest w lesie na stromym wzgórzu. Od strony wschodniej dostęp utrudnia rzeka Maruna i tworzone przez nią mokradła. Od strony zachodniej grodzisko odgradza wał o wysokości ok. 2 m. Owalny majdan otoczony jest wałem, który w centrum tworzy nieckę o głębokości ok. 1,5 m. Maruny podczas lokacji wsi były zwane Gunelauke, co przypuszczalnie można odnieść do pruskiego Kunigas Lauks (ziemia królewska), natomiast centrum tej ziemi bez wątpienia mieściło się na obszarze Barczewka.

Piśmiennictwo

- Białuński G., Pruskie związki terytorialno-osadnicze w dorzeczu środkowej Łyny w XIII wieku, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, nr 1(243), 2004, s. 3–17.
- Gerullis G., *Die altpreussischen Ortsnamen*, Berlin-Leipzig 1922.
- Grodziska i szlaki Prusów, <http://grodziska.strefa.pl/>
- Hochleitner J., *Kapliczki Warmii Południowej*, Olsztyn 2004.
- Klimek R., Funkcjonowanie i obecny stan zachowania średniowiecznych wałów podłużnych w południowej części dominium warmińskiego, *Pruthenia* t. 3, Olsztyn 2008, s. 163–206.
- Klimek R., *Terra Gunelauke. Przewodnik archeologiczny*, Barczewo – Gady, 2008.
- Klimek R., *Na kresach Galindii. Przewodnik archeologiczny*, Gady – Olsztyn 2009.
- Klimek R., Próba ustalenia zasięgu „Terra Gunelauke” w świetle źródeł archeologicznych, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, nr 1(263), 2009, s. 79–87.
- Klimek R., *Mała Barcja. Przewodnik archeologiczny*, Gady – Olsztyn 2010.
- Lewicka D., Tomkiewicz R., *Gmina Dywity. Teraźniejszość i przeszłość*, Olsztyn 1994.
- Kobylińska U., Sąsiedzi czy wrogowie? Wyniki ratowniczych badań archeologicznych osad przygodowych w Sętału i Kabikiejmach w roku 2000, *Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski*, 2002, s. 7–58.
- Kosińska T. (red.), *Gady. Nasza mała ojczyzna. 1369–2009*, Gady 2009.
- Pollakówna M., *Osadnictwo Warmii w okresie krzyżackim*, Poznań 1953.
- Pospiszyl A., *Toponimia południowej Warmii. Nazwy miejscowe*, Olsztyn 1987.

Publikacja dystrybuowana bezpłatnie

ISBN 978-83-926764-9-2